

نسخه‌ها و چاپ اشعار محتشم کاشانی در شبه‌قاره

♦ دکتر عارف نوشاهی

در این گفتار بررسی کوتاه نسخه‌شناسانه از آثار منظوم کمال‌الدین محتشم کاشانی (درگذشته ۹۹۶هـ) شاعر ایرانی در کتابخانه‌های شبه‌قاره (شامل سه کشور: پاکستان، هندوستان، بنگلادش) و چاپ آثارش در این سامان انجام گرفته است. از آنجایی که مسلمانان شبه‌قاره محبّ اهل بیت و امامان‌اند، آثار منظوم محتشم نیز که بیشتر در مدایح اهل‌بیت، امامان و سوگواری شهدای کربلاست، در این سرزمین بسیار رواج داشته است. در عصر قبل از صنعت چاپ، کاتبان و نسخاخوانان از آثار محتشم رونویسی می‌کردند و نسخه‌ها آماده می‌شدند. در عصر صنعت چاپ در شبه‌قاره، آثار محتشم به زیور طبع آراسته شد و در دسترس هرخاص و عام قرارگرفت.

برای بررسی گسترده نسخه‌ها و چاپ آثار محتشم در شبه‌قاره اولین شرط در دسترس بودن اطلاعات تمام نسخه‌های خطی کتابخانه‌های شبه‌قاره است. اگرچه برای نسخه‌های پاکستان دو فهرست جامع وجود دارد، یکی از تألیفات احمد منزوی و دیگر از نگارنده این سطور، ولی متأسفانه برای نسخه‌های هندوستان که تعداد نسخه‌ها در آن کشور بیشتر از دیگر کشورهای شبه‌قاره است، چنین فهرستی در بین‌الدفتین وجود ندارد. ناچار برای نسخه‌های هند از تک‌فهرست‌های کتابخانه‌های معتبر استفاده شده است. در مورد چاپ آثار محتشم در شبه‌قاره منبعی جز کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه‌قاره وجود ندارد، که از تألیفات این نگارنده است. نگارنده اذعان دارد که این کتاب‌شناسی تمام آثار چاپ شده در شبه‌قاره را شامل نمی‌شود و به قول علامه

♦ استاد بازنشسته گروه فارسی، دانشکده دولتی گوردن، راولپندی، پاکستان.

محمد اقبال لاهوری:

گمان مبر که به پایان رسید کار مغان هزار بادۀ ناخورده در رگ تاک است

نسخه‌های خطی در پاکستان

استاد احمد منزوی در فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان از دیوان/کلیات محتشم چهارده نسخه نشان داده است، که برخی از آن‌ها در کتابخانه‌های دولتی و برخی دیگر در مجموعه‌های شخصی پاکستان نگهداری می‌شود. (منزوی (مشترک): ۶۹۴ / ۷).

کهن‌ترین نسخه دیوان محتشم را در موزه ملی پاکستان، کراچی، شماره N.M.1961-1245 دیده و فهرست‌نویسی کرده‌ام. این نسخه در ۹۹۴ هجری کتابت شده و شامل دو دیوان محتشم است. یکی در آغاز افتادگی دارد و دومی شبابیه است (نوشاهی (۱۹۸۳): ۵۲۵). اگر بپذیریم که محتشم در ۹۹۶ هجری درگذشته، این نسخه در حین حیات محتشم کتابت شده است. بقیه نسخه‌های پاکستان متأخر است یا تاریخ ندارد. نسخه‌ای از کلیات محتشم شامل شبابیه، صبائیه، جلالیه، نقل عشاق، ضروریات و معميات، کتابت شده در ۱۲۱۱ هجری در کتابخانه ملی پاکستان، اسلام‌آباد دیده‌ام.^۱ از دوازده‌بند محتشم در پاکستان هفت نسخه گزارش شده است که همه نسخه‌های متأخر است و بیشتر در جنگ‌ها و بیاض‌ها نقل شده است. نسخه‌های تاریخ‌دار در کتابخانه گنج‌بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد موجود است. یکی در جنگی با شماره ۱۰۹۳۱ مورخ ۱۲۳۹ و ۱۲۶۹ هجری در بیاضی با شماره ۴۰۶۲ مورخ ۱۲۷۰ هجری است. (منزوی (مشترک): ۶۹۶ / ۷ - ۶۹۷).

در منزوی (مشترک): ۶۹۴ / ۷ کتابی با نام معادن الرضا گزارش شده که گفته شده شرح هفت‌بند محتشم کاشی است. این خطاست. معادن الرضا شرح هفت‌بند در مدح حضرت علی^(ع) از مولانا حسین کاشی آملی است و این شرح را مولوی اصغر حسین در

۱. این نسخه پیشتر در ملک پروفیسور محمد شفیع استاد دانشگاه پنجاب لاهور بود. چنان‌که منزوی (۱۹۸۶): ۶۹۴/۷ گزارش داده است.

۱۱۹۷ هـ تألیف کرده و در مطبع مجمع‌العلوم، لکهنو به چاپ رسیده است (نوشاهی (۲۰۱۲): ۳/ ۲۰۹۹).

مهم‌ترین گنجینه آثار خطی محتشم در پاکستان، کتابخانه گنج‌بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، اسلام‌آباد است. در این نمودار نسخه‌های گنج‌بخش به اجمال با ذکر منبع نشان داده شده است:

۱. شماره نسخه ۵۷۲۰، دیوان غزلیات، قرن ۱۱، منزوی (گنج) ۳: ۱۴۷۹، منزوی (مشترک) ۷: ۶۹۴، تسبیحی (الفبایی) ۳۰۶.
۲. شماره نسخه ۴۹۴۰، دیوان غزلیات، قرن ۱۲، منزوی (گنج) ۳: ۱۴۷۹، منزوی (مشترک) ۷: ۶۹۵، تسبیحی (الفبایی) ۳۰۵.
۳. شماره نسخه ۱۶۷۲۰، دیوان غزلیات، قرن ۱۲، تسبیحی (الفبایی) ۳۰۵.
۴. شماره نسخه ۱۱۶۳۸، دیوان غزلیات، قرن ۱۲، تسبیحی (الفبایی) ۳۰۶.
۵. شماره نسخه ۱۳۱۶۱، دیوان غزلیات، قرن ۱۲، تسبیحی (الفبایی) ۳۰۶.
۶. شماره نسخه ۴۳۴۳، دیوان غزلیات، قرن ۱۳، منزوی (گنج) ۳: ۱۳۸۰، منزوی (مشترک) ۷: ۶۹۵، تسبیحی (الفبایی) ۳۰۵.
۷. شماره نسخه ۳۶۶، دوازده‌بند، قرن ۱۱، منزوی (گنج) ۳: ۱۴۷۹، منزوی (مشترک) ۷: ۶۹۷.
۸. شماره نسخه ۴۰۶۲، دوازده‌بند، ۱۲۷۰ هـ منزوی (گنج) ۳: ۱۳۸۰، منزوی (مشترک) ۷: ۶۹۷.
۹. شماره نسخه ۹۳۶۷، دوازده‌بند، قرن ۱۲، منزوی (مشترک) ۷: ۶۹۷.
۱۰. شماره نسخه ۱۰۹۳۱، دوازده‌بند، ۱۲۳۹ و ۱۲۶۹ هـ، منزوی (مشترک) ۷: ۶۹۷.
۱۱. شماره نسخه ۶۰۲۵، مدح چهارده معصوم، قرن ۱۳، تسبیحی (الفبایی) ۶۸۵.

نسخه‌های خطی در هندوستان

۱. کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه اسلامی علی‌گره^۱
۱. مجموعه حبیب‌گنج، شماره HG.47/49

۱. از دوست دانشمندم دکتر عطا خورشید منت‌دارم که اطلاعاتی درباره نسخه‌های علی‌گره در اختیارم گذاشتند.

کاتب غلام‌حسین قندهاری، بدون ضبط تاریخ، به فرمایش یکی از والیان سند که نام او در ترقیمه محو شده است، عبارت ترقیمه: «... صمصام‌الدوله بهادر فیروز‌جنگ منصور عنایت ازلی مشکور نعمت لم‌یزلی شایان احسان قادر لیل و نهار میر ابن المیر میر... (نامش محو شده) والی سند خلدالله ملکه و دولته به خط فقیر حقیر غلام‌حسین قندهاری».

نسخه به خط نستعلیق است. نسخه‌ایست تقریباً هنری، چنان‌که اوراق آن مطلقاً است به ویژه دو ورق اول و دو ورق آخر، با جدول‌های طلایی و لاجوردی رنگ. در میان هرغزل کلمه «وله» با مرکب لاجوردی در زمینه طلایی نوشته است. برگ اول افتاده و در برگ دوم این غزل را دارد:

فرمود مرا سجده خویش آن بت رعنا در سجده فتادم که سمعنا و اطعنا

۲. گنجینه منیر عالم، شماره: بکس ۲، شماره نسخه ۲۳

غیرمجدول و بدون تاریخ، خط نستعلیق شکسته‌آمیز، نسخه کامل، در ۷۹ ورق، ۱۵ سطر. آغاز:

ای گوهر نام تو تاج سر دیوان‌ها ذکر تو بصد عنوان آرایش عنوان‌ها

پایان:

حدیث نیک و بد یار محتشم دیگر بگو چو ختم حکایت برین غزل کردی

۳. دوازده‌بند: مجموعه سبجان الله، شماره ۵/۵۵۱۳ء ۸۹۱؛ ۴ ورق، ۱۹ سطر، بدون تاریخ کتابت و ترقیمه است.

۴. دوازده‌بند: یونیورستی کلکشن، شماره (۱) ۲۰۶، ۴ ورق، ۱۶ سطر، ترقیمه ندارد، احتمالاً خط قرن ۱۳ هجری است.

۲. در کتابخانه عمومی هردیال، دهلی

۱. این نسخه شامل چهل غزل و ده مثنوی و چند قصیده است. آغاز:

ای گوهر نام تو تاج سر دیوان‌ها ذکر تو بصد عنوان آرایش عنوان‌ها

خط نستعلیق، کاتب: جی‌رام داس (هندو)، ۱۴ جمادی‌الثانی سنه ۵ جلوس اکبر دوم ۱۲۲۶ق، موریانه زده، ۷۲ ورق، شماره ۱۳۹ (مرکز تحقیقات فارسی (هردیال)، ۳۸-۳۹)

۳. در کتابخانه جامعه همدرد تغلق آباد دهلی نو

۱. نسخه دیوان محتشم، بدون تاریخ، خط نستعلیق، موریا نه زده، ۱۶۸ ورق، شماره ۲۱۰۶ (مرکز تحقیقات فارسی (همدرد)، ۲۷۲)
۲. دوازده بند، بدون تاریخ، خط نستعلیق، موریا نه زده، ۴۹ ورق، شماره ۱۶۰۷ (مرکز تحقیقات فارسی (همدرد)، ۲۸۶)

۴. در کتابخانه ندوةالعلماء، لکهنو

۱. دوازده بند، نسخه ناقص و فرسوده، به خط نستعلیق، ۴ ص. شماره ۲۶۵، آغاز: فریاد از آن زمان که جوانان اهل بیت گلگون کفن به عرصه محشر قدم زنند (مرکز تحقیقات فارسی (ندوه)، ۳۶۲)

۵. در کتابخانه رضا، رامپور

۱. دیوان محتشم، بدون ذکر تاریخ، ۱۱۰ ورق، شماره ۳۲۱۵ م. (خواجه پیری و صدیقی، ج ۲، ص ۲۷۷)
۲. دیوان محتشم، تاریخ کتابت قبل از ۱۲۶۸ ق، شماره ۲۰۸۶۹ م. (خواجه پیری و صدیقی، ج ۲، ص ۲۷۷)
۳. دوازده بند، سال کتابت ۱۱۰۹ ق، بدون ذکر شماره. (خواجه پیری و صدیقی، ج ۲، ص ۲۷۷)

۶. کتابخانه خدابخش، پتنا

۱. غزلیات محتشم (احتمالاً شبابه)، آغاز:

ای گوهر نام تو تاج سر دیوانها

پایان:

- به پیش بخشش او محتشم چه بنماید اگر تو تا دم صبح جزا گناه کنی
خط نستعلیق، بدون تاریخ کتابت، احتمالاً قرن ۱۷ میلادی، ۹۳ ورق، شماره ۲۵۱
(عبدالمقتدر، ج ۲، ص ۱۸۸-۱۸۶)

۲. مرثیه محتشم، در رثای امام حسن و امام حسین و دیگر وقایع کربلا.

آغاز:

بر خوان غم چون عالمیان را صدا زدند اول صلابه سلسله انبیا زدند

پایان:

غلام را فعل چون که با مولاست [کذا] غرامت گنه او به سید شهادت

خط نستعلیق با جدول طلایی، تاریخ کتابت ۱۲ ربیع الاول ۱۱۴۴ ق، ۱۳۵ ورق، شماره ۲۵۲. (همان، ص ۱۹۰-۱۸۹)

۴. کتابخانه و موزه سالار جنگ، حیدرآباد

۱. کلیات محتشم، محتوی: شبیه، مقدمه منثور دیوان اول، قصاید، شبیه، صباحیه،

جلالیه، نقل عشاق، ضروریات و رباعیات.

آغاز:

ای نام تو هر لغتی ذکر نام در تذکره نام تو شیرین لب و کام

به خط نستعلیق روشن، آغاز قرن ۱۳ ق، ۴۹۹ ورق، شماره A/NM 791 (محمد اشرف، ج ۵، ص ۶۱-۶۰)

۲. دیوان محتشم، شامل غزلیات ردیف الف تا نون.

آغاز:

ای گوهر نام تو تاج سر دیوانها

نستعلیق خوش، آغاز قرن ۱۲ ق، در انجام در ردیف نون افتادگی دارد:

کای نوربخش چشم جهان بین مردمان ای روشنایی نظر پاک باز من

۶۳ ورق. شماره A/NM 470 (همان، ص ۶۱)

۳. انتخاب دیوان محتشم، شامل غزلیات و یک قصیده در پایان. آغاز:

هرزه نقاب رخ مکن طره نیم تاب را زاع چسان نهن کند بیضه آفتاب را

نستعلیق بسیار زیبا، جدولهای طلایی و رنگی، قرن ۱۰ ق، ۳۳ ورق، شماره

A/NM 24 (همان، ۶۲).

۵. کتابخانه دانشگاه هندو بنارس، واراناسی

۱. دیوان محتشم، با آغاز: شعله بازار قتل پست شود گر کنی. بدون تاریخ، ۱۲۴ ورق. شماره O164,1J78,1. (امرت لال عشرت، ۴۴)

۶. کتابخانه انجمن آسیایی بنگال، کلکته

۱. مرثیه محتشم (دوازده‌بند)، باز این چه شورش است... در مجموعه، ورق ۳۳ ب - ۳۸ ب، شماره ۲. (ایوانف، ۱۷۶۱)
- در کتابخانه ملا فیروز، بمبئی نیز نسخه‌های اشعار محتشم گزارش شده است (فهرست کتابخانه ملا فیروز، ۱۳۷ و ۱۵۷)

نسخه‌های خطی در بنگلادش

۱. کتابخانه دانشگاه داکا:
۱. مرثیه محتشم همراه با هفت‌بند حسن کاشی، در یک مجموعه، ورق ۱۱۶ الف - ۱۱۸ ب، شماره DU/361 (حبیب الله، ج ۱، ص ۳۹۴، در فهرست به نام ده‌بند محتشم)

چاپ اشعار

چاپ اشعار و آثار محتشم در شبه‌قاره به دوگونه بوده است؛ یکی مستقل و دیگری گزیده و همراه آثار دیگران. تا آنجایی که من اطلاع دارم دیوان محتشم در شبه‌قاره فقط یک بار به چاپ رسیده است بدین مشخصات:

دیوان محتشم کاشانی با دیباچه بنام جلالیه در تاریخ رجب - شعبان ۱۳۰۴ مطابق ۱۸۸۷ م، مطبع دت پرساد، بمبئی، به اهتمام حیدرعلی شیرازی، در ۲۲۴ صفحه. این چاپ شامل جلالیه (ص ۲ - ۳۴)، دیوان قصاید (ص ۳۵ - ۸۴)، دوازده‌بند (ص ۸۵ - ۹۸)، رباعیات و مدایح و غزلیات (ص ۹۹ - ۲۲۴) است. دیوان قصاید از قصیده‌ای با مطلع زیر آغاز می‌شود:

نفر مرغ سحرخوان چو شد بلندنوا پرید زاغ شب از روی بیضه بیضا

(نوشاهی (۲۰۱۲): ۳ / ۲۱۳۰)

دوازده‌بند محتشم چندبار در مجموعه‌های مختلف به چاپ رسیده است، از جمله:
 ۱. در هفت‌بند مشتاق‌علی شاه کرمانی (درگذشته ۱۲۱۵ ق / ۱۸۰۰-۱۸۰۱ م) که در ربیع‌الثانی ۱۳۰۳ هـ / ۱۸۸۶ م در مطبع مصطفوی، بمبئی، به اهتمام آقا شیخ‌علی محلاتی حایری و به خط ابوالحسن بن حاجی اسماعیل طهرانی حایری چاپ شده است، دوازده‌بند محتشم (باز این چه شورش است...) (ص ۶- ۱۲) و یازده‌بند محتشم (ص ۱۲- ۲۰) نیز چاپ شده است (نوشاهی (۲۰۱۲): ۳ / ۱۵۶۵، ۲۱۳۰، ۲۱۵۶).

۲. محمدتقی علی‌خان کربلایی لکهنوی نبیره نواب شجاع‌الدوله کتابی دارد با نام واقعات کربلا که مجموعه مرثیه‌های حضرت علی^(ع) و امام حسین^(ع) از شعرای مختلف از جمله محتشم است. این کتاب در ذوالحجه ۱۳۰۷ مطابق اگوست ۱۸۹۰ م به تصحیح امیراحمد متخلص به امیر بلگرامی در مطبع منشی نول‌کشور، لکهنو در ۳۶۴ صفحه به چاپ رسید. در این کتاب دو اثر منظوم محتشم به شرح زیر چاپ شده است:

از ص ۱۲ تا ۱۶ دوازده‌بند، محتشم در سوگ واقعه کربلا با مطلع:

باز این چه شورش است که در خلق عالم است

باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است

و دوازده‌بند دیگر در نعت حضرت محمد^(ص) در ۱۰ صفحه، با مطلع:

السلام ای آبروی گوهر دریای دین خاک پای تو ضیای دیده اهل یقین

(نوشاهی (۲۰۱۲): ۳ / ۱۵۶۴، ۲۱۳۰).

۳. نعت‌های پیامبر اکرم^(ص)، مناقب حضرت علی^(ع) و اهل بیت از محتشم در یک مجموعه دیگر با نام مناقب‌الابرار به گردآوری ناشناسی نیز آمده است. مناقب‌الابرار در ۲۴ شعبان ۱۳۱۶/۱۸۹۹ م در مطبع اثنا عشری، لکهنو، به فرمایش راجه محمد اعظم‌علی خان به چاپ رسید (نوشاهی (۲۰۱۲): ۳ / ۱۵۶۱).

۴. در ۲۰۱۴ کتابخانه رضا، رامپور متن فارسی دوازده‌بند محتشم را با ترجمه اردوی به قلم سید محمد ریاض‌الدین حسین همدانی و ترجمه هندی به قلم بلرام شکلا منتشر کرد. این تازه‌ترین چاپ یکی از آثار محتشم در شبه‌قاره است.

تضمین‌هایی بر دوازده‌بند محتشم نیز در شبه‌قاره به چاپ رسیده است:

۱. میر مظفرعلی متخلص به اسیر لکهنوی (۱۲۹۹ - ۱۲۲۹ق) کتابی دارد با نام کلید جنت که تماماً تضمینی بر دوازده‌بند محتشم است. این کتاب در مطبع تاج‌المطابع، رامپور، هند (بدون ذکر تاریخ چاپ) در ۱۷ صفحه به چاپ رسیده است. نمونه تضمین:

باز این چه شورش است که هرچشم پُر نم است

باز این چه شورش است که هر دل پر از غم است

باز این چه شورش است که آفاق برهم است

«باز این چه شورش است که در خلق عالم است

باز این چه نوحه و چه عزا و چه ماتم است»

(نوشاهی (۲۰۱۲): ۳/ ۱۶۰۰).

۲. محمدحسین تُرکی شیرازی ملقب به «آغولی» و مشهور به «نقاش» (درگذشته ۱۳۳۰ ق) فرزند جعفرقلی شیرازی در مفتاح‌البکا، چاپ مطبع گلزار حسنی، بمبئی، ۲۴ رمضان ۱۳۱۸/۱۹۰۱ م تخمینی بر مرثیه‌های محتشم دارد که با این ابیات آغاز می‌شود:

اوضاع دهر از چه دگرگون و درهم است

پشت فلک زبار مصیبت چرا خم است

هر گوشه از چه بزم عزایی فراهم است

«باز این چه شورش است که در خلق عالم است

باز این چه نوحه و چه عزا و چه عالم است»

(نوشاهی (۲۰۱۲): ۳/ ۱۶۸۷).

۳. میرزا محمدخان نصیبی زنگنه کرمانشاهی (زنده در ۱۲۶۱ ق) نیز تخمینی بر دوازده‌بند محتشم دارد که در کتاب واقعات کربلا، که پیشتر ذکر رفت، در صفحات ۲۹۴ - ۳۰۵ به چاپ رسیده است. نمونه:

باز این چه ناله است که با آه توام است

باز این چه گریه است که هر دیده پُر غم است

نصیبی زنگنه پانزده‌بند در وصف امامان به تقلید از محتشم نیز سروده که در واقعات کربلا، صفحات ۳۰۶ - ۳۵۲ به چاپ رسیده است (نوشاهی (۲۰۱۲): ۳/۲۲۱۷). هفت‌بند محتشم جزو کتب درسی فارسی در شبه‌قاره بوده است. محمد شبلی نعمانی مؤلف شعرالعجم در سال ۱۳۱۲ - ۱۳۱۳ هـ / ۱۸۹۵ م کتابی درسی با نام انترنس کورس فارسی برای امتحان ورودی دانشگاه اله‌آباد تدوین کرد که گزیده‌هایی از نظم و نثر فارسی از جمله هفت‌بند محتشم را نیز جزو آن قرارداد. این کتاب مکرر در هند چاپ شده است. نخستین چاپ آن در مطبع مفید عام، آگره، ۱۸۹۶ م به انجام رسید. (نوشاهی (۲۰۱۲): ۳ / ۱۰۰۳)

احمد عبدالعزیز نایطی متخلص به «ولا» مؤلف آصف‌اللغات که شافعی مذهب بود، کتابی با نام *دستان غم* دارد که در ۱۳۴۱ هـ / ۱۹۲۲ - ۱۹۲۳ م در مطبع شمس‌الاسلام، حیدرآباد دکن به چاپ رسید. این کتاب مرثیه امام حسین^(ع) به تقلید از هفت‌بند محتشم است. (نوشاهی (۲۰۱۲): ۳ / ۲۲۶۴)

نواب عبدالعزیز خان بریلوی متخلص به «عزیز» (۱۲۵۱ - ۱۳۰۹ هـ / ۱۸۳۵ - ۱۸۹۱ م) غزلیات محتشم را تضمین کرده که نمونه آن در *دیوان عزیز*، چاپ مطبع شوکت‌الاسلام، لکهنو، ۱۳۱۱ هـ / ۱۸۹۳ م موجود است. (نوشاهی (۲۰۱۲): ۳ / ۱۹۸۷)

طومار درد از عبدالعزیز مهاجر متخلص به عزیز (قیاس شود با عزیز بریلوی) نیز به تقلید از دوازده‌بند محتشم است که بدین بیت آغاز می‌شود:

چراست دل به غم و حزن مبتلا هرآن چه آفت است و مصیبت به کل خلق جهان
نسخه خطی *طومار درد* در موزه سالار جنگ، حیدرآباد، شماره A/NM.632 موجود است. (محمد اشرف، ج ۵، ص ۶۲)

منابع

۱. تسبیحی، محمدحسین، فهرست الفبایی نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان از آغاز تأسیس تاکنون (۱۳۴۹ تا ۱۳۸۴ هـ.ش)، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۸۴ ش، ویرایش دوم.

۲. خواجه‌پیری، مهدی و صدیقی، وقارالحسن: فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه رضا رامپور، رامپور، کتابخانه رضا، ۱۹۹۷ م.
۳. مرکز تحقیقات فارسی (ندوه): فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه ندوةالعلماء لکهنو، دهلی‌نو، مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی‌نو، ۱۳۶۵ش/۱۹۸۶ م.
۴. مرکز تحقیقات فارسی (هردیال): فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه عمومی هردیال، دهلی، دهلی‌نو، مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی‌نو، ۱۳۷۷ش/۱۹۹۹ م.
۵. مرکز تحقیقات فارسی (همدرد): فهرست نسخه‌های خطی فارسی کتابخانه جامعه همدرد، تغلق‌آباد، دهلی‌نو، مرکز تحقیقات فارسی رایزنی فرهنگی جمهوری اسلامی ایران، دهلی‌نو، ۱۳۷۷ش/۱۹۹۹ م.
۶. منزوی (گنج): منزوی، احمد، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه گنج‌بخش، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۵۹ ش، ج ۳.
۷. منزوی (مشترک): منزوی، احمد، فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۶۶ ش، ج ۸.
۸. نوشاهی (۲۰۱۲) عارف: کتاب‌شناسی آثار فارسی چاپ شده در شبه قاره، تهران، میراث مکتوب، ۱۳۹۱ ش.
۹. نوشاهی (۱۹۸۳) عارف: فهرست نسخه‌های خطی فارسی موزه ملی پاکستان کراچی، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۹۸۳ م.
10. A.B.M.Habibullah, Descriptive catalogue of the Persian, Urdu & Arabic manuscripts in the Dacca University Library, Dacca, University Library, 1966
11. Abd-al-Muqtadir, Catalogue of the Arabic and Persian manuscripts in the Oriental Public Library at (Bankipore) Patna, Calcutta: Baptist Mission Press, 1910.
12. Amrat Lal Ishrat, A descriptive Catalogue of the Persian Manuscripts in the Banaras Hindu University Library, Varanasi, Banaras Hindu University, no date.

13. Muhammad Ashraf, A concise descriptive catalogue of the Persian manuscripts in the Salar Jung Museum and Library, Hyderabad, Salar Jung Museum and Library, 1969.
14. Waladimir Ivanow, Concise descriptive catalogue of the Persian manuscripts in the collection of the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, The Asiatic Society 1985 (reprint).